

9. Святейший Патриарх Кирилл. Мы должны овладеть базисной культурой народа: стенограмма речи, произнесенной 24 марта 2009 г. перед студентами вузов Калининградской области (<http://rusk.ru/newsdata.php?idar=181990>)
10. Славятинская М.Н. Двойной портрет – III. Филологи-античники о европеизации и девоепеизации России. М. – 2013. с – 8.
11. Зелинский Ф.Ф. Древний мир и мы. Изд. СПб, 1911 // Ф.Ф. Зелинский. Из жизни идей. Т2 Репринт М.: Ладомир, 1995 – с.64
12. Гончарова Н.А. Латиноязычная афористика в контексте античной культуры. / Н.А. Гончарова, М.Г. Антонюк. – Минск, 2013. В печати.

УДК 811.161.2'367.335

Спільник Т.М.
(Харків, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО НАПОВНЕННЯ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРАДАЦІЙНОГО ВІДНОШЕННЯ

У статті виявлено особливості лексико-семантичного наповнення предикативних частин складних градаційних речень. Встановлено, що лексико-семантичне оформлення частин градаційних речень відповідає тій семантичній особливості, згідно з якою зміст першої предикативної частини повинен бути співвіднесеним зі змістом другої.

Ключові слова: складні градаційні речення, лексико-семантичне оформлення, предикативні частини.

В статье определены особенности лексико-семантического наполнения предикативных частей сложных градационных предложений. Установлено, что лексико-семантическое оформление частей градационных предложений отвечает той семантической особенности, согласно которой содержание первой части должно быть соотносённым с содержанием второй.

Ключевые слова: сложные градационные предложения, лексико-семантическое наполнение, предикативные части.

The article defines features of the lexical-semantic filling of predicative parts of graded sentences. It determines that lexical-semantic placing of parts of graded sentences corresponds to the semantic features according to which the contents of the first part should correlate with contents of the second one.

Key words: compound graded sentences, lexical-semantic filling, predicative parts.

Формально-синтаксична організація складних конструкцій із градаційним відношенням між частинами, на зразок: *Він уже не тільки слухав те, про що говорили в палаті, а й сам часом вставляв слово-друге* (Д. Ткач); *Найбільшим виявом його любові було, коли*

покладе, бувало, синові важку скоцюрблену руку наголову, **та й то, пам'ятає Сашико, було це два чи три рази за життя** (Ю. Збанацький), у роботі досліджується на основі поняття структурної схеми – “узагальненого зразка, що містить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення” [4: 634].

Семантика речення усвідомлюється як типовий інформативний зміст, абстрагований від конкретного лексичного наповнення синтаксичних позицій [2; 5; 3]. Разом із тим зміст речення в загальних своїх рисах окреслюється його формальною організацією, адже структурна схема будь-якого речення призначена для вираження певного інформативного змісту. Цей загальний зміст називають схемною семантикою речення [6: 356]. Призначенням структурної схеми складного речення є вираження певного типового змістового відношення між його предикативними частинами. Тому структурна схема в загальних рисах виражає характер змісту складної конструкції. Зв'язок змістової організації речення з формальною ускладнюється тим, що в організації змісту активну участь бере лексико-семантичне наповнення конструкції. Так, взаємодія схемної семантики з лексикою виявляється у добірї лексем, які заповнюють синтаксичні позиції, та у своєрідному пристосуванні лексичної семантики до семантики структурної схеми. Іншими словами, схемна семантика певною мірою обмежує лексико-семантичну організацію синтаксичних структур. Водночас лексика здатна суттєво впливати на семантику речення. Вона може формувати додаткові значення реченнєвої структури або деформувати те загальне значення, яке творить формальний синтаксичний механізм. Цим підтверджується факт відносної автономності формальної та змістової організації речення. У зв'язку з цим у роботі прийнято погляд, згідно з яким семантичні ознаки, які безпосередньо стосуються змістової організації речення, створюються лексичним складом предикативних частин, який може впливати на значення речення, а вже через нього на окремі риси формальної організації.

У згоді з цим **мета** статті – виявити особливості лексико-семантичного наповнення предикативних частин складних градаційних речень.

Закономірним для будови складних градаційних конструкцій є те, що їхня семантика підтримується лексико-семантичним наповненням предикативних частин у їхньому складі: саме лексика конкретизує загальну семантику цих речень як градаційних, внаслідок чого вони співвідносяться з різноманітними ситуаціями дійсності, відображуючи їх у своєрідний спосіб. Водночас лексика здатна виступати самостійним чинником формування змісту градаційних речень, у результаті чого на синтаксичну семантику градації можуть накладатися додаткові значення.

Дослідження в галузі семантики простого речення показали активну роль лексичного наповнення у творенні різноманітних семантичних структур у межах однієї формальної, розширивши наше уявлення про форму в мові. Лексика, таким чином, може виявляти себе як засіб, що слугує формуванню синтаксичних явищ. На відміну від власне граматичних засобів, участь лексики в організації семантики речення хоча й не є самоочевидною, однак доволі суттєва.

Слід зауважити, що градаційні речення відображають ситуації дійсності, які є однотипними. Це позначається на подібності семантичної будови пропозицій предикативних частин і, відповідно, на їх лексичному складі.

Для градаційних речень можливою є наявність у складі предикативних частин паралельних синтаксичних позицій для предикативних і іменних лексем. Ці лексеми, будучи

тезаурусно співвіднесеними, можуть збігатися своїм значенням, а можуть контрастувати. Використання в таких конструкціях предикатних лексем однієї тематичної групи пов'язано з тим, що ситуації, які поєднуються в структурі складних градаційних конструкцій, є співвіднесеними за певними параметрами. Так, наприклад, предикатні лексеми однієї тематичної групи спостерігаються в конструкціях на зразок *Мене ж і ти, і другі “меживірком” дражнили, **та й** тепера молодики так само називають [за те, що я з твого наказу, батьку, здаюсь байдужим до змагань за віру]* (Леся Українка); *[– Тату, – поцілував Андрій батька. – Куди ж ви подастесь? Тепер і дороги можуть перерізати...] – Куди? – не хотілося говорити дитині потайних думок: це могло і не так скластися його життя, **та й** не в його вдачі було раніше хвалитися тим, що це не зроблено* (М. Стельмах); *[Мура (корова – С.Т.) любила еспарцет. А вдовин син (Юрко – С.Т.) любив Ремарка.] А третій (Сидір – С.Т.), той, що зараз десь замітає сліди, не любив ні Мурої, ні еспарцету, ні Ремарка, **а ще більше, не любив** він вдовиного сина* (М. Рудь).

Прикладами речень, у яких лексичне наповнення першої і другої предикативних частин контрастує, виступають конструкції *В її голосі не було не тільки й кравлі зажури, а навпаки, там бриніли дуквство і насміх (з журналу); [Фашисти якийсь час мовчали, і це радувало всіх тих, хто був під скелею...]* Однак *Ладигіна тиша, яка настала, не тільки не радувала, а, навпаки, вона його привожила* (Д. Ткач).

Контрастування лексики в обох предикативних частинах градаційних конструкцій сприяє вираженню відношення **протиставлення**, яке є додатковим до градаційного. Так, протиставленим є зміст у реченні *Він не тільки не забороняв Марині, своїй коханій дружині, говорити рідною мовою, а, навпаки, він сам намагався розмовляти з Мариною її мовою* (Д. Бедзик), що спричиняється вживанням предикатних лексем одного семантичного типу, а саме слів на позначення волевиявлення, однак таких, що контрастують: “забороняв” – “намагався”. Ті ж механізми діють у реченні *[Нелегка служба на кораблі...]* *Але Федя не тільки не скаржитесь на труднощі, **а, навпаки**, він виконує свої обов'язки з жартом та піснею* (Д. Ткач), де антонімічними є предикатні лексеми зі значенням емоційного сприйняття дійсності “скаржитесь” – “виконує обов'язки з жартом та піснею”.

Відомо, що **допустове** значення в складних реченнях, окрім вираження за допомогою спеціально призначених сполучників, виражається також лексично – у значенні предикатів та їх оточенні. У градаційних реченнях, де відсутні лексично наповнені сполучники допустової семантики, допустове значення виявляється лише в їх лексичній організації: ***Не те щоб** вистава не вдалась, **але** вона не мала успіху*, пор.: ***Хоча** вистава й вдалась, **але** вона не мала успіху; **Не те щоб** книга була нецікавою, **але** не викликала ніяких думок*, пор.: ***Хоча** книга й була цікавою, **але** вона не викликала ніяких думок*.

Завдяки тому, що сполучник, який маркує наявність у реченні допустової семантики, відсутній, у градаційному реченні особливо важливими стають лексичні показники допустового зв'язку між пропозиціями в його семантичній структурі. До таких показників належить передовсім заперечна частка *не*, ужита в другій предикативній частині: *[Громський згадав про одну дівчину, яка залишилась у місті, але з якою колись довго дружили.] **Не те що** він любив її, ні, **але** ніколи не був до неї байдужим* (В. Земляк), пор.: ***Хоча** він і не любив її, **але** ніколи не був до неї байдужим; **Не те щоб** господар прийняв нас холодно, **але** він був не особливо люб'язним (з усного мовлення)*, пор.: ***Хоча** господар і не прийняв нас холодно, **але** він був не особливо люб'язним*.

До лексичних показників допустової семантики в градаційних реченнях слід віднести також контрастування предикатних лексем першої і другої предикативних частин, а саме вживання лексем, антонімічних за значенням, а також контекстуальних антонімів, як, наприклад, у реченні *Незнайомий своїми словами і своєю хронологією не тільки не вивів о. Методія із здивовання, але ще й навпаки, аж тепер цікавість його стала зростати* (І. Франко).

Дві пропозиції в складі семантичної структури градаційних речень можуть поєднуватися **поширювальним** відношенням. Особливістю цих речень є те, що друга предикативна частина вміщує деякі семантичні компоненти або весь зміст першої частини. Засобом такого відтворення є анафоричний елемент, розміщений на початку другої частини. В.А. Белошапкова анафоричними елементами називає “інформативно недостатні синсемантичні слова відсильного характеру, які переносять все семантичне наповнення або окремі його елементи з однієї частини складного речення в іншу” [1: 3]. У градаційних реченнях анафоричними елементами виступають вказівні займенники, наприклад: *Далі прийшов (салдат – С.Т.), де груші продають, бачить, що при возах самі хлопці, та й ті роти пороззявляли і дивляться на ведмедів* (Г. Квітка-Основ’яненко); *[А ворогові-чужоземцєві від того користь, поодинці передавить нас як вовк ягнят.] Досить того, що Русь на шматки покраяна, та ще й ці шматки розривають* (А. Хижняк); *На нивках людей мало, та й нивки ці якось порідшали наче* (П. Козланюк), а також іменники та прикметники, основу семантики яких становить анафоричність: *[Поладали ліфт.] І тепер уже (Фітельбергу – С.Т.) не доводилося дряпатись ламаними сходами, та й сходи вже виблискували новими мармуровими плитами* (Н. Рибак); *[Звичайно, за таких обставин годі було й мріяти про атестат відмінника.] Тут хоча б закінчити із добрими оцінками, без посередніх, та й від по середніх ще ніхто не вмирав* (А. Дімаров).

Завдяки специфічному лексико-семантичному оформленню предикативних частин, додатковим до градаційного виступає значення **преференційності**, на яке вказує вживання в їх другій предикативній частині лексеми *краще*. Так, у прикладі *М’яко зауважив (Терентій – С.Т.) кирпатій дівчині, що недокурки слід кидати в урну, та й взагалі в її віці краще не курити, нікотин псує колір обличчя* (О. Лук’яненко), мовець оцінює дві відображувані ситуації: реальну та ірреальну. Реальною є ситуація, описана в першій частині, а саме *буде добре, якщо дівчина кидатиме недокурки в урну*. Пресупозицію цього висловлення становить ситуація, яка також є реальною: *дівчина палить*. Її мовець оцінює як несприятливу для слухача. У другій частині висловлення репрезентована ірреальна ситуація: *буде краще, якщо дівчина взагалі не братиме цигарок в руки*. Саме другій ситуації мовець і віддає перевагу, виражаючи це за допомогою слова *краще*.

Уживання слова *краще* в другій предикативній частині градаційних речень цього типу зумовлено його компаративною морфологічною природою: вона передбачає порівняння відображуваних у першій і другій частинах висловлення ситуацій та віддання переваги одній із них, а саме другій.

Значення преференційності в градаційному реченні може виникати завдяки тому, що мовець віддає перевагу певному номінату, наприклад: *[Такий інстинкт найчастіше прокидався в тих людях, які раптом відкривали змову й обман навколо себе...]* Тоді **не тільки** широко розплющуються очі, **а** *наче* прокидається, *сказати б, сторожова вежа* [– і починаєш бачити усі лукаві підступи ворога, що дає друга] (з журн.), пор.: Тоді **не**

тілки широко розплющуються очі, а наче прокидається, краще сказати б, сторожова вежа. У реченні дієслово *прокидається* вжито разом із часткою *наче*, яка сигналізує про умовність такого слововжитку. Складній назві *сторожова вежа* передує вставне слово *сказати б*, яке, як слово зі значенням говоріння, безпосередньо експлікує діяльність мовця з добору цієї назви, попереджаючи слухача про незвичне її вживання. Частка разом зі вставним словом у складі цього висловлення саме й відбивають труднощі, з якими стикається мовець у доборі потрібних йому слів. Такі конструкції демонструють ефект наближення до кращої назви, а отже, до реалізації задуму. У своєму висловленні мовець подає дві назви ситуації, тим самим він ставить слухача в позицію автора. Спочатку мовець пропонує один з можливих варіантів, а потім його ніби спростовує і додає таку назву, яка, з його погляду, є адекватною ситуації реальної дійсності.

Дослідження семантики тих градаційних речень, зміст яких є ускладненим, підтвердило справедливості положення про те, що важливу роль в організації висловлення відіграє не тільки його синтаксична форма, уключаючи засоби зв'язку між частинами, а й організована взаємодія лексико-семантичного наповнення частин.

Звертають на себе увагу складносурядні градаційні речення, де в другій предикативній частині допоміжними засобами вираження градації виступають лексеми *сам, весь, взагалі*.

Найбільш уживаною із названих лексичних засобів у градаційних реченнях є лексема *сам*, що характеризується видільною функцією. Лексема *сам* сприяє акцентуванню в другій частині речення компонента, до якого вона належить, наприклад: [*У кожного народу він (засіб пізнання – С.Т.) має бути свій, індивідуальний,]* бо й світ, у якому він живе, неповторний, *та й сам народ, цеглинка людства, неповторний у своєму характері, світосприйнятті і, відповідно, культурі* (з журналу); [*Поголозка по цих селах ішла про маслинчан, як про людей жорстоких, підступних і мстивих,]* і з ними уникали зустрічей, *та й самі вони, здається раді були цьому* (Н. Рибак).

Лексема *сам*, ужита в другій предикативній частині градаційних речень, може вказувати на виконання дії суб'єктом самостійно, без сторонньої допомоги: *Мати пише, що вона (Ольга – С.Т.) справді-таки сумна й невесела, та й сам це бачив, відчував під час зустрічей у Києві* (Д. Міщенко). Крім того, у таких реченнях може повідомлятися про порядок виконання суб'єктами певної дії. У першій предикативній частині конструкції дію виконує один суб'єкт, у другій – інший. Інакше кажучи, суб'єкти виконують дію по черзі. Наприклад, у конструкції *Вони (жители Києва – С.Т.) зібрили стільки війська, що не тільки могли боронити свою державу перед народами чужих племен і чужих князів, але й самі йшли військом на сусідні краї, а навіть аж до грецької столиці – Царгорода* (А. Лотоцький) у першій частині повідомляється про те, що на жителів Києва напали чужі племена і князі, у другій же частині йдеться про те, що вони самі йшли військом на сусідні краї. Значення “виконувати дію по черзі” передається також у реченнях *Називний відмінок у функції підмета не тільки залежить від присудка, але й сам визначає форму присудка щодо категорії числа, роду й особи* (І. Вихованець); *Отже, уява не лише ґрунтується на роботі мозку, а й сама справляє вплив на його роботу, виявляючи себе як реальний чинник життя у всіх його проявах* (з підручника).

У градаційних реченнях із лексемою *весь* у другій предикативній частині на перший план виходить значення вичерпності, повноти охоплення предметів, яке пов'язане зі значенням самої лексеми. Як приклади можна навести такі речення: *Її (Яринчини – С.Т.)*

завжди усміхнені ласкавою посмішкою оцята надзвичайно розширилися і одразу ж спалахнули ясною, мов погожий день, радістю, **та й вся** вона стала в ту мить іншою, здавалось, світилася (Д. Міщенко); [Сося в легенькій сукні стояла перед відчиненим вікном.] Обличчя її, видне Макарові в профіль, здавалось вирізаним з мармуру, **та й уся** вона була мов кам'яна (О. Соколовський); В бабиній хаті хоч і долівка, але така вже підмазана, що ні за що її окові зачепитися, **та й вся** хата сяяла тією ошатністю, коли не просто прибрано, а як то в селі кажуть: вилизано (А. Дімаров). Особливістю конструкцій із лексемою *весь* є те, що зміст першої і другої предикативних частин співвідносяться як частина і ціле, пор.: *оцята її спалахнули радістю – вся вона стала іншою, здавалось, світилася; обличчя її здавалось вирізаним з мармуру – уся вона була мов кам'яна; у хаті долівка підмазана – вся хата сяяла ошатністю.*

Використання в другій предикативній частині градаційних речень лексеми *взагалі* також надає змісту речення значення тотальності, наприклад: *Я не думав, що так станеться, що мій удар в Данькові груди буде таким заманим, та й взагалі я тоді нічого в гніві не міг думати* (Д. Бедзик); [З такими думками Сергій прийшов у той вечір додому, розклав на столі папери, заглибився в розрахунки.] *Час минав непомітно, та й взагалі* для нього в таких випадках *нічого* не існувало, крім завдання, яке поставив перед собою (М. Тарновський). У цих реченнях значення тотальності підтримується лексемою *нічого*.

Крім того, лексема *взагалі* може сприяти тому, що зміст першої і другої предикативних частин у градаційних реченнях можуть співвідноситися як окреме і загальне, як, наприклад, у реченні [Наші розповідали, що їх було чоловік п'ятнадцять і що провідну роль у них грав Коротков.] *Самого Короткова я ще не бачив, та й взагалі* ці вихованці більшу частину часу проводили в місті (А. Макаренко). У першій частині речення міститься інформація про хлопця, який виокремлений з-поміж інших вихованців, про яких повідомляється в другій частині. Так само в конструкції [Не знаю, товаришу Билина, якою мірою й ви стали його вихованцем, бо бачу вас зовсім на іншому поприщі служіння людству.] *Віталій Леонтійович нічого мені про вас не говорив, та і взагалі* там більше говорилося про музику, про музичний світ (І. Ле), де в першій частині йдеться про окремий вияв загального стану речей, про який повідомляє зміст другої частини, пор.: *не говорив про вас – говорилося про музику, про музичний світ.*

Таким чином, лексико-семантичне оформлення предикативних частин у складі градаційних речень відповідає тій семантичній особливості, згідно з якою зміст першої і другої предикативних частин повинен бути співвіднесеним. Лексичне наповнення другої предикативної частини градаційної конструкції відповідає її статусу як незвичної, виняткової, через що її зміст задовольняє критерій достатності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Анафорические элементы в составе сложных предложений // Памяти акад. В.В. Виноградова. – М., 1971. – С.34-43.
2. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории). – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
3. Гулыга Е.В. О семантике предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 21-29.

4. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
5. Шведова, Н. Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм / Н. Ю. Шведова // *Вопр. языкознания*. – 1973. № 4 – С. 25-36.
6. Шмелева Т.В. О семантике структурной схемы предложения // *Известия АН СССР – Серия лит-ры и языка*. – Т. 37. – №4. – 1978. – С. 354-361.

УДК 81'367

Ахундова К.Ш.
(Баку, Азербайджан)

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И МЕТОДИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ И АНАЛИЗЕ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ (МКСП) В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье анализируются некоторые теоретические и методические проблемы, возникающие при изучении и анализе многокомпонентных сложных предложений в азербайджанском языке. Обращено внимание на некоторые правила и приемы анализа структуры сложных предложений.

Ключевые слова: *сложные предложения, многокомпонентность, синтаксис, тождественность, индивидуальность, историчность*

The article examines some of the theoretical and methodological problems arising in the study and analysis of multi-component complex sentences in the Azerbaijani language. Attention is drawn to some of the rules and techniques of analyzing the structure of complex sentences.

Key words: *complex sentences, multicomponent, syntax, identity, individuality, historicity*

Общеизвестно, МКСП реализуются на фоне СП (сложных предложений). Особые правила процедуры в процессе анализа МКСП можно сказать, что еще не сформированы. Эти правила и приемы анализа, взятые из синтаксиса сложного предложения. Даже ряд проблем квалификации “переселяются” из синтаксиса СП к синтаксису МКСП, еще ярче проявляется там. В этой связи достаточно лишь отметить, что отношение структур полупредикативного характера к простому предложению и в целом, грамматический статус (причастие, деепричастие и других компонентов (составов) этих структур ни в форме СП, ни в форме МКСП не нашли своего окончательного решения в последней инстанции в тюркологии. Иначе говоря, “в этом месте нашего повествования следует обязательно отметить, наряду с тем, что Мирза Манаф был скромным, он был еще и полезным и деловым товарищем” [статья Э.Мамедханлы в газете “Бакинские вечера”). В зависимости от: а) определенности синтаксического образа компонента “наряду с тем, что”; б)